

"VATAN" SO'ZINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

D.E.Boymurodova¹

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi Nishon tumani ixtisoslashtirilgan maktabi ingliz tili o'qituvchisi

Mas'ul muallif: Boymurodova Dilorom Elmurodovna, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi Nishon tumani ixtisoslashtirilgan maktabi ingliz tili o'qituvchisi.

e-mail:
dboymurodova425@gmail.com

Accepted: 01 Oktabr 2026
Published: 01 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Boymurodova, D. E. "VATAN" SO'ZINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI / D. E. Boymurodova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 18-20.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi "Vatan" leksemasining semantik tarkibi, lug'aviy va konnotativ ma'nolari, semantik maydondagi o'rni hamda nutqiy qo'llanish xususiyatlari IMRAD modeli asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda "Vatan" leksemasining denotativ va konnotativ komponentlari, shuningdek, uning "yurt", "diyor", "mamlakat", "el" kabi semantik jihatdan yaqin birliklar bilan munosabati yoritiladi. "Vatan" tushunchasining hududiy-makoni, ijtimoiy, milliy-madaniy va emotsional-baholovchi semalari ajratib ko'rsatiladi. Badiiy va publitsistik nutqdagi qo'llanishlar asosida leksemaning kontekstual ma'no qirralari, metaforik imkoniyatlari va ekspressiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Natijalar "Vatan" leksemasi faqat geografik hududni anglatuvchi nominativ birlik emas, balki xalq, milliy o'zlik, tarixiy xotira, madaniy qadriyat va ma'naviy daxldorlikni mujassamlashtiruvchi ko'p qatlamli lingvomadaniy birlik ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: vatan, leksema, semantika, sema, denotativ ma'no, konnotatsiya, semantik maydon, lingvomadaniyat, milliy o'zlik, yurt, diyor.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВА «VATAN»

Аннотация. В статье рассматриваются семантические особенности лексемы «Vatan» («Родина») в узбекском языке, её лексическое и коннотативное значение, место в семантическом поле и особенности употребления в речи. Анализируются денотативные и коннотативные компоненты лексемы «Vatan», а также её семантические отношения с близкими по значению единицами «yurt», «diyor», «mamlakat», «el». Выделяются территориально-пространственная, социальная, национально-культурная и эмоционально-оценочная семы понятия «Vatan». На материале художественной и публицистической речи рассматриваются контекстуальные значения, метафорические употребления и экспрессивные возможности данной лексемы. Результаты исследования показывают, что лексема «Vatan» представляет собой не только номинативную единицу, обозначающую определённую территорию, но и многослойную лингвокультурную единицу, включающую значения национальной идентичности, исторической памяти, культурных ценностей и духовной принадлежности.

Ключевые слова: родина, лексема, семантика, sema, семантическая структура, денотативное значение, коннотация, эмоционально-экспрессивное значение, национально-культурное содержание, семантическое поле, yurt, diyor.

SEMANTIC FEATURES OF THE WORD "VATAN"

Abstract. This article examines the semantic structure and usage of the Uzbek lexeme "Vatan" (Homeland) within the IMRAD framework. The study focuses on its denotative and connotative components and its semantic relations with the related lexical units "yurt", "diyor", "mamlakat", and "el". Territorial, social, national-cultural and emotional-evaluative semantic components are identified. Literary and publicistic usage is considered to reveal contextual meanings, metaphorical patterns and expressive potential. The findings indicate that "Vatan" is not limited to a geographical meaning but functions as a multidimensional linguocultural unit associated with national identity, historical memory, cultural values and spiritual belonging.

Keywords: homeland, lexeme, semantics, seme, denotation, connotation, semantic field, linguoculture, national identity, yurt, diyor.

Kirish. Til inson tafakkuri, milliy dunyoqarashi va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi muhim hodisalardan biridir. Har bir xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy qarashlari muayyan so'z va tushunchalarda o'z ifodasini topadi. Shu jihatdan milliy-madaniy mazmunga ega bo'lgan leksemalarni semantik jihatdan o'rganish tilning nafaqat lug'aviy tizimini, balki xalqning olamni idrok etish usullarini ham anglash imkonini beradi. O'zbek tilidagi "vatan" so'zi ham ana shunday keng ma'no doirasiga ega bo'lgan, tarixiy, ijtimoiy, madaniy va hissiy qatlamlarni o'zida mujassamlashtirgan muhim leksik birliklardan biridir.

"Vatan" tushunchasi oddiy geografik makon nomi sifatida chegaralanib qolmaydi. U inson tug'ilib o'sgan joy, yurt, mamlakat, ona zamin, xalq, milliy o'zlik, tarixiy xotira hamda shaxsning muayyan hudud va jamiyat bilan bog'liqligi kabi ma'no komponentlarini qamrab oladi. Mazkur leksemaning qo'llanish jarayonida uning denotativ mazmuni bilan bir qatorda konnotativ va baholovchi xususiyatlari ham namoyon bo'ladi. Xususan, badiiy va publitsistik matnlarda "vatan" so'zi muhabbat, sadoqat, faxr, sog'inch, fidoyilik, mas'uliyat va daxldorlik kabi emotsional-semantik ma'nolarni ifodalashi mumkin.

O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida "vatan" leksemasining mazmunini ko'lami turli ijtimoiy va madaniy sharoitlar ta'sirida boyib borgan. Uning qadimiy va zamonaviy matnlardagi qo'llanishini qiyosiy o'rganish natijasida so'zning asosiy lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda metaforik, obrazli va ramziy ma'no qatlamlarini ham aniqlash mumkin. Ayniqsa, "Vatan"ning "ona", "yurt", "zamin", "el", "xalq" kabi birliklar bilan semantik aloqaga kirishishi uning o'zbek tilidagi konseptual mazmunini yanada kengaytiradi. Bunday munosabatlar "vatan" tushunchasining individual emas, balki kollektiv xotira va milliy qadriyatlar bilan uzviy bog'langanini ko'rsatadi.

Mazkur so'zning semantik xususiyatlarini tadqiq etishda uning sinonimik munosabatlari, kontekstual ma'nolari, ko'chma qo'llanishlari, frazeologik birikmalardagi ishtiroki hamda badiiy matnlarda hosil qiladigan obrazli mazmunini hisobga olish muhimdir. Chunki birgina "vatan" leksemasi turli nutqiy vaziyatlarda turlicha semantik yuklama kasb etishi mumkin. Masalan, tarixiy matnda u muayyan hudud yoki yurtning anglatsa, lirik asarda insonning tug'ilib o'sgan maskaniga bo'lgan sog'inchi va mehrini ifodalashi, publitsistik nutqda esa fuqarolik mas'uliyati va milliy birlik g'oyalarini ifodalovchi konseptual birlik sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, "vatan" so'zining semantik xususiyatlarini o'rganish o'zbek tilidagi milliy-madaniy birliklarning mazmunini tabiatini aniqlash, til va tafakkur munosabatlarini yoritish hamda milliy konseptlarning lingvistik ifodasini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi "vatan" leksemasining lug'aviy va kontekstual ma'nolarini, semantik komponentlarini, konnotativ xususiyatlarini hamda uning milliy-madaniy mazmun bilan bog'liq jihatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsad doirasida "vatan" so'zining ma'no tarkibini aniqlash, uning boshqa yaqin ma'noli birliklar bilan munosabatini ko'rsatish va turli nutqiy kontekstlarda yuzaga keladigan semantik o'zgarishlarini tavsiflash tadqiqotning asosiy vazifalarini tashkil etadi.

Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va milliy-madaniy tajribasini aks ettiruvchi asosiy vositalardan biridir. Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti, qadriyatlari va borliqni idrok etish tarzi uning lug'at tarkibida muayyan iz qoldiradi. Shu sababli milliy-madaniy mazmuni kuchli bo'lgan leksemalarni o'rganish til va tafakkur, til va madaniyat, shaxs va jamiyat munosabatlarini anglashda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

O'zbek tilidagi "Vatan" leksemasi [1; 3; 4] ana shunday ko'p qatlamli mazmunga ega birliklardan biridir. Uning asosiy nominativ mazmuni insonning tug'ilib-o'sgan, yashayotgan yoki o'zini mansub deb bilgan yurtini ifodalash bilan bog'liq. Biroq real nutq jarayonida "Vatan" tushunchasi hududiy makondan tashqariga chiqib, xalq, milliy o'zlik, tarixiy xotira, madaniy qadriyat, mehr, sadoqat, sog'inch va daxldorlik kabi ma'no qirralarini ham qamrab oladi.

Maqolaning dolzarbligi "Vatan" leksemasining faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki uning semantik tarkibi, konnotativ imkoniyatlari va lingvomadaniy mazmunini tizimli ravishda ochib berish zarurati bilan belgilanadi. Mazkur leksema badiiy, publitsistik va ijtimoiy-kommunikativ nutqda turlicha semantik komponentlarni faollashtirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi "Vatan" leksemasining semantik tarkibini aniqlash, uning denotativ va konnotativ qatlamlarini tavsiflash hamda yaqin ma'noli birliklar bilan semantik munosabatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: "Vatan" leksemasining lug'aviy-semantik mazmunini aniqlash; asosiy semantik komponentlarini ajratish; denotativ va konnotativ ma'no munosabatini tavsiflash; "Vatan", "yurt", "diyor", "mamlakat", "el" birliklarini qiyoslash; badiiy va publitsistik nutqdagi ekspressiv imkoniyatlarini ko'rsatish; leksemaning lingvomadaniy mazmunini umumlashtirish.

Tadqiqot obyekti - o'zbek tilidagi "Vatan" leksemasi. Tadqiqot predmeti - mazkur leksemaning semantik tarkibi, konnotativ xususiyatlari, semantik aloqalari va nutqiy qo'llanish imkoniyatlari.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi "Vatan" leksemasining denotativ va konnotativ qatlamlarini yagona semantik model doirasida umumlashtirish, shuningdek, uning yaqin ma'noli birliklar bilan munosabatini hududiy, ijtimoiy-madaniy va emotsional qatlamlar asosida izohlash bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlil, semantik-qiyosiy va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy metod "Vatan" leksemasining lug'aviy mazmuni va asosiy semantik xususiyatlarini tizimlashtirishga xizmat qildi. Komponent tahlil orqali leksema ma'nosini tashkil etuvchi alohida semalar ajratildi. Semantik-qiyosiy tahlil yordamida "Vatan"ning "yurt", "diyor", "mamlakat", "el" birliklari bilan umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Kontekstual tahlil esa nutq vaziyati va uslubiga qarab yuzaga chiqadigan qo'shimcha ma'no qirralarini ko'rsatishga imkon berdi.

Tadqiqotning nazariy asosini o'zbek leksikologiyasi, semasiologiyasi va lingvokulturologiyasiga oid ilmiy qarashlar [1; 3; 4] tashkil etadi. Tahlilda o'zbek tilining izohli va sinonimlar lug'atlari [2; 6] hamda leksikologiyaga oid ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida "Vatan" leksemasining lug'aviy, badiiy va publitsistik qo'llanishlari asos qilib olindi.

Komponent tahlil natijasida "Vatan" leksemasida quyidagi semalar ajratildi: 1) hududiy-makoniya sema - muayyan geografik hudud yoki yurt; 2) mansublik semasi - shaxsning ma'lum xalq, yurt yoki jamiyatga tegishliligi; 3) tug'ilgan joy semasi - insonning dunyoga kelib, shakllangan makoni; 4) ijtimoiy sema - xalq, el, jamiyat va millat bilan bog'liqlik; 5) milliy-madaniy sema - til, tarix, madaniyat, urf-odat va qadriyatlar bilan aloqadorlik; 6) emotsional sema - mehr, sadoqat, sog'inch, faxr va g'urur kabi hissiy munosabatlar.

Tahlil va natijalar. "Vatan" leksemasining semantik tuzilishida konkret va abstrakt qatlamlar o'zaro birlashishini ko'rsatdi. Konkret qatlam hudud va makon bilan bog'liq bo'lsa, abstrakt qatlam shaxsning ushbu makonga munosabati, tarixiy xotirasi, milliy o'zligi va ma'naviy aloqasini qamrab oladi. Shartli semantik modelni "Vatan → hudud → mansublik → xalq → tarix → madaniyat → milliy o'zlik → ma'naviy daxldorlik" tarzida ifodalash mumkin.

Denotativ ma'no leksemaning voqelikdagi narsa yoki tushuncha bilan bevosita bog'liq nominativ mazmunini tashkil etadi. "Vatan"ning denotativ markazi muayyan yurt yoki mansublik makoni bilan bog'liq. Konnotativ qatlam esa nutqiy vaziyatda faollashadigan qo'shimcha hissiy-baholovchi mazmunlardan tarkib topadi. "Vatan tuprog'i", "ona Vatan", "Vatan sevgisi", "Vatanga sadoqat" kabi birikmalarda hududiy mazmun bilan bir qatorda mehr, yaqinlik, sadoqat, muqaddaslik va daxldorlik semalari ham kuchayadi.

"Ona Vatan" birikmasida "ona" komponenti alohida ahamiyatga ega. Ona obraziga xos mehr, yaqinlik, himoya va muqaddaslik kabi semantik xususiyatlar Vatan tushunchasiga ko'chib, uning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytiradi. Shuningdek, Vatanidan uzoqda yashovchi shaxs nutqida sog'inch, tarixiy mavzudagi matnda tarixiy xotira, publitsistik nutqda esa ijtimoiy mas'uliyat va daxldorlik semalari ustuvor bo'lishi mumkin.

"Vatan" bilan semantik jihatdan yaqin bo'lgan birliklarning tahlili [2; 6] ham muhim natijalarni berdi. "Yurt" ko'proq yashash joyi, hudud yoki mamlakatni anglatadi va ayrim kontekstlarda emotsional mazmun kasb etadi. "Diyor" asosan badiiy-poetik nutqda qo'llanib, o'lka yoki yurt haqidagi obrazli tasavvurni yuzaga chiqaradi. "Mamlakat" siyosiy-geografik va hududiy birlik sifatida nisbatan neytral mazmunga ega. "El" esa xalq, aholi yoki ijtimoiy guruhga yaqin bo'lib, Vatan tushunchasining ijtimoiy komponentini kuchaytiradi.

Tadqiqotda "Vatan" tushunchasining lingvomadaniy semantik maydoni ham aniqlandi. Mazkur maydonga "xalq", "millat", "ona zamin", "yurt", "ajdod", "avlod", "tarix", "til", "madaniyat", "istiqlol", "tinchlik" kabi birliklarni kiritish mumkin. Ular o'zaro bog'langan holda geografik, ijtimoiy-madaniy va ma'naviy-emotsional qatlamlarni shakllantiradi.

Badiiy nutqda "Vatan" ko'pincha obrazli va metaforik birikmalar tarkibida namoyon bo'ladi: "Vatan bag'ri", "Vatan tuprog'i", "Vatan nafasi", "Vatan dardi". Bunday birikmalarda makon insoniylashtiriladi, konkret predmetlar esa ramziy mazmun kasb etadi. Publitsistik nutqda esa "Vatan" ko'pincha fuqarolik burchi, ijtimoiy mas'uliyat, milliy birdamlik, tinchlik va taraqqiyot kabi tushunchalar bilan aloqada qo'llanadi.

Muhokama. Olingan natijalar "Vatan" leksemasining semantik tuzilishi bir necha o'zaro bog'langan qatlamlardan iborat ekanini ko'rsatadi. Uning markaziy semasi makon va mansublik bilan bog'liq bo'lsa-da, kommunikativ jarayonda bu markaziy ma'no ijtimoiy, milliy-madaniy va emotsional komponentlar bilan kengayadi. Shu sababli "Vatan"ni faqat bitta lug'aviy ekvivalent bilan izohlash uning barcha semantik imkoniyatlarini ochib bermaydi.

"Vatan" va "mamlakat" birliklarini qiyoslash bu farqni yaqqol ko'rsatadi. "Mamlakat" ko'proq davlat yoki hududning siyosiy-geografik belgilarini ifodalasa, "Vatan" shaxsning mazkur makonga nisbatan ma'naviy va hissiy munosabatini ham qamrab oladi. "Yurt" va "diyor" birliklarida esa kontekstga qarab emotsional yoki poetik komponentlar kuchayadi. Demak, ular umumiy semantik maydonda kesishsa-da, semantik markazi va uslubiy imkoniyatlari bilan farqlanadi.

Muhokama natijasida "Vatan" leksemasining konnotativ mazmuni o'zgarmas hodisa emasligi aniqlandi. U matnning mavzusi, nutq uslubi, kommunikativ maqsadi va vaziyatiga qarab turli komponentlarni faollashtiradi. Badiiy matnda mehr, sog'inch va poetik obrazlilik, publitsistik matnda esa ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik mazmunlari ustunlashishi mumkin.

Umumlashtiruvchi model sifatida quyidagicha ifodalash mumkin: Vatan = hudud + mansublik + xalq + tarix + madaniyat + milliy o'zlik + emotsional munosabat + ma'naviy daxldorlik. Mazkur model nominativ va konnotativ komponentlarning o'zaro chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi "Vatan" leksemasining semantik tarkibi geografik hudud ma'nosi bilan cheklanmasligi aniqlandi. Uning tarkibida hududiy-makoni, mansublik, ijtimoiy, milliy-madaniy va emotsional komponentlar mavjud. Denotativ qatlam insonning tug'ilib-o'sgan yoki o'zini mansub deb bilgan yurtini ifodalasa, konnotativ qatlam mehr, sadoqat, sog'inch, faxr, g'urur, fidoyilik, muqaddaslik va daxldorlik kabi ma'no qirralarini yuzaga chiqaradi.

"Yurt", "diyor", "mamlakat", "el" birliklari "Vatan" umumiy semantik maydonni tashkil etsa-da, ularning semantik markazi va uslubiy xususiyatlari turlicha. "Mamlakat"da siyosiy-geografik, "diyor"da poetik, "el"da ijtimoiy, "yurt"da esa makoni va emotsional komponentlar nisbatan faol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "Vatan" o'zbek tilida geografik makon, ijtimoiy muhit, tarixiy xotira, milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarining o'zaro birligini ifodalovchi ko'p qatlamli lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Uni semantik maydon va lingvomadaniy konsept sifatida o'rganish o'zbek leksikologiyasi, semasiologiyasi, lingvokulturologiyasi va konseptologiyasi uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Talqin, 2005. - 272 b.
- [2] Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1974. - 308 b.
- [3] Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. - Toshkent: Excellent Polygraphy, 2020. - 256 b.
- [4] Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1995. - 128 b.
- [5] Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati: 3 jildlik. - Toshkent: Universitet, 2000–2009.
- [6] O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik / A. Madvaliyev tahriri ostida. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.